

KOLLÁR ÁRPÁD

Csáth Géza a Visztula-partján (Belenyúlni az ismeretlenbe – Na és?)

ANNA GÓRECKA MŰFORDÍTÓVAL BESZÉLGET

A Nagyvilághoz hasonlítható varsói Literatura na Świecie című lengyel világirodalmi folyóirat, melynek ön felelős szerkesztője, rendszeresen közöl magyar szerzőket. A lengyel–magyar nexusról számos sztereotípiát és egy mondóka él a köztudatban, kérem, mondjon pár szót arról, hogy milyen bőrből vannak manapság a valóságban a két nemzet irodalmi és kulturális kapcsolatai.

Elsősorban, de nem először, mert már többször próbáltam helyreigazítani ezt a hibát: nem vagyok a *Literatura na Świecie* sem felelős, sem főszerkesztője. Szerencsére Piotr Sommer (aki 1994-től vezeti a folyóiratot) nem tudja, hogy Magyarországon sokan gyanúsítanak meg azzal, hogy ezt a szerepet töltöm be. Nem. Szerencsére nem. Én csak közkatona vagyok, illetve szerény szerkesztő. Mellesleg nálunk nincs felelős szerkesztő, minden szerkesztő felelős, főleg a saját számaiért, vagy a közös számainkért, és a lap állandó irodalomkritikai rovatáért.

Ami a magyar szerzők lengyel jelenlétét illeti, tényleg állandóan, majdnem minden évben szerepelnek hasábjainkon. Az utolsó 12 évben több mint 2800 oldalt foglaltak el, ebből már hatalmas antológiát lehetne készíteni! Egyenjogú társa az angolszász, a német és a francia irodalomnak. Nem kell csodálkozni ezen: ha valahol jó, vagy legalábbis érdekes irodalom létezik, amit másutt megfigyelhetnek, észrevehetnek, megszerethetnek és lefordíthatnak, akkor az az irodalom életre kel külföldön is.

Nálunk a *Literatura na Świecie*-ben a következő modell valósult meg és működik jól: nem létezik semmilyen sztereotípiát, semmilyen határ, egy mainstream szerző ugyanúgy bekerülhet a lapunkba, mint egy ismeretlen, vidéki szerző, aki csak lokálisan tűnik fontosnak. Mint például Koncz István, akinek a versei nagyon szépen beleillenek a lengyel nyelvbe. Az egyetlen szempont az irodalmi színvonal. Persze ez nem olyan könnyű, mert ehhez szerelmes szakértőkre van szükség, akik, ahogy már mondtam, képesek megfigyelni, észrevenni, lefordítani az idegen szerzőt, sőt képesek interjút készíteni, továbbá megírni vagy felkutatni a fordítás mellé egy-egy jó szöveget.

Ami a lengyel–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatokat illeti, én nem gondolkodom ezekben a kategóriákban, mert szerintem már kevésbé érvényesek, nem működnek úgy, mint 1990 előtt. Tehát nincs értelmük, vagyis inkább más értelmük van. Most már az számít, hogy egy író, egy irodalom találjon külföldön rajongókat, akik (javarészt) önzetlen pártfogóivá válnak. Persze ez nem vonatkozik a híres írókra, például a Nobel-díjasokra, őket általában könnyű kiadni és eladni. Tehát amikor mi ilyen írókkal foglalkozunk, akkor azt másképpen tesszük: újrarendeljük nagy műveket (most például Gogolt), vagy más, nem hivatalos szempontból mutatjuk be őket.

A magyar irodalomnak sok pártfogója van Lengyelországban, amit nem csak *Literatura na Świecie* bizonyít, hanem a könyvpiac is. Nem régen, körülbelül két évvel ezelőtt Csordás Gábor a *Literán* adott interjújában azt panaszolta, hogy a magyar irodalom Lengyelországban rossz állapotban van. Megdöbbsentem, mert éppen fordítva: most nem sorolom fel azt a sok művet, mely az utolsó 10 évben itt megjelent, de megemlítem, hogy például 2010-ben Lengyelországban két magyar versantológia is napvilágot látott.

Sajnos az a véleményem, hogy éppen a lengyel irodalom, főleg a költészet van egy kicsit elhanyagolva Magyarországon, nemcsak a könyvpiacra, de az irodalmi lapokban is, ahol ugyan néha-néha szerepel, de elég véletlen válogatásban és érdekes, diszkurzív kommentárok nélkül. Kár, hogy a magyar közönség és a magyar költők nem ismerik a legjobb mai lengyel költészetet. Hogy mindig ugyanazok a fősodorban lévő költők kapnak teret, hogy ismeretlen a többi dikció.

Sajnálom, azért is, mert a költői nyelvek befolyással lehetnek egymásra. Amikor például Parti Nagy Lajos verseit közöltük a lapunkban, néhány lengyel költő rajongott értük. 2010-ben megjelent Jerzy Sнопек magyar versantológiája, amiben huszonnyolc 1940 után született magyar költő szerepel, köztük a legfiatalabbak is. Ez nem megrendelt anyag, ahogy az régebben szokás volt, hanem egy irodalmi „őrült” több évi munkájának eredménye. Szerintem a nem hivatalos kapcsolatok alakulása ma elsősorban az ilyen emberektől függ.

Európában sokat beszélünk a közös pontokról, kapcsolatokról, közös értékekről, a magyar-lengyel viszonylatban különösen igaz ez. Ugyanakkor a különbségek is izgalmasak és árulkodóak. A JAK ReVerse programjában alkalmunk nyílt egy fiatal lengyel költővel egymás szövegeit fordítani. Nem is a lengyel költők verseinek olvasása közben, hanem az igen hektikusan alakuló közös munka során döbbsentem rá, hogy a magyar és a lengyel kortárs költészet poétikai koncepciója, nyelvhasználata, tropikussága között milyen óriási különbség van. Ön fordítóként és olvasóként milyen sarkalatos eltéréseket tapasztal?

Valóban, izgalmasak ezek a különbségek: arról árulkodnak, hogy nagy eltérések vannak az irodalmi hagyományok és hatások terén. Jó lenne egyszer ezt a témát alaposan körüljárni. Én most csak néhány példát említenék. A magyar vers lengyel fordítójának nagyon komoly gondot jelent, hogy nálunk a költői hagyományok sokkal gyorsabban avulnak el. Magyarországon még él a *Nyugat* folyóirat hagyománya, tehát az a nyelv még érvényes, persze nem minden téren, de lehetséges még hasonló költészetet művelni. Nálunk nem!

A XX. század első felében használt költészeti szókinccs nálunk már javarészt avultnak tűnik. Úgy is mondhatnám, hogy a lengyel nyelv (nemcsak a versben) sokkal kevésbé tolerálja a magas regisztereket, tehát az, ami a magyarban még nem erőltetett, a lengyelben már régóta nevetséges, elavult, giccses, de elsősorban: hamis. A magyar nyelv sokkal plasztikusabb, tömörebb, sok olyan lehetősége van – leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, hogy kivételesen alkalmas a versírásra –, ami nem létezik más nyelvekben. A zeneiséget is nehéz elérni. Nem is beszélve a rímelésről, ami már majdnem eltűnt a lengyel költészetből, ahogy az angolszászból is.

Egy Parti Nagy vers lábjegyzete szerint: „Elégge hosszú ideje annak, hogy a vers végén rímek vannak. Viszont annak is már hosszú ideje, hogy a vers végén rímek nincsenek. A költészet tehát ilyen is, meg olyan is, csermelypatak, de hömpölygő folyam is. A kis cseppben jól benne van a parsprotótó, jól tudja ezt minden alkotó. Ami a szívét nyomja, az a száján távozik el az ihlet óráján. De azért van a költőnek foga, hogy legyen mivel összerágnia.” Tehát a ma-

gyarban még mindig vannak a vers végen rímek. Parti Nagynál meg még a lábjegyzetben is! De azt a parsprotótót meg lehet őrizni. Mert a többi: a szív, a száj, az ihlet valami közös dolog. És a fog is segít.

Még valami: a különböző hatások. Az az érzésem, hogy a magyar költészet jobban elzárkózik a külföldi befolyásoktól, mint a lengyel. Nem voltak hátással rá az amerikai költők, akik nagyban segítettek a lengyel költészetnek a 80-as évek végén, a 90-es évek elején a válságot legyőzni, amikor az valami új, friss hangot keresett. Tehát tényleg más utakon haladunk, ami nem jelenti azt, hogy fordíthatatlanok vagyunk egymásnak.

Közös pontok és értékek? Bocsánat, ma már nem nagyon foglalkoztat ez, illetve nagyon is foglalkoztat, de nem a hagyományos értelemben, hanem másképpen. Milyen csodálatos például, hogy Tolnai úgy szed löszbabát a Járason, ahogy itt gombát szoktak szedni az emberek, hogy Esterházy olyan könyvet ír, ami a gyökeréig magyar, de egyúttal általános érvényű, hogy egy szabadkai író, Csáth Géza, aki ráadásul a XX. század elején írt, egyszerre életre kel a Visztula partján, és sokan kérik, hogy egy egész számot, tehát több mint 300 oldalt szenteljünk neki. Bodornál elég volt négy mondatot elolvasni, hogy tudjam: érdemes, kell őt fordítani. Több száz példát tudok mondani az ilyen értelemben vett közösségre.

A magyar irodalom sokat köszönhet fordítóinak, a statisztikák szerint a fordított nyelv (de a célnyelv) tekintetében is az élvonalban vagyunk, megfordítva, a lengyel irodalomra mennyire igaz mindez.

Én úgy látom, hogy inkább a lengyel irodalom és a lengyel közönség köszönhet sokat a magyar irodalomnak. Talán megint tévedek, de egy irodalom nem köszönhet semmit, ha más nyelvekre fordítják. A fordítás következtében főleg másik nyelv, a másik irodalom gazdagodik. Tehát van miért köszönetet mondani sok magyar írónak, igen hosszú lenne a névjegyzék. A wrocławai közép-európai Angelus-díj is bizonyítja, hogy a magyar irodalomnak különleges az itteni jelenléte: 2006-tól létezik csak és máris két magyar író kapta meg: Esterházy 2008-ban, Spiró pedig 2010-ben, egyébként a *Messiasok* igen nagy esemény volt itt.

Melyek a fő irodalmi divatok, áramlatok ma Lengyelországban, miben tér el a két ország irodalmi intézményrendszere? Önöknél is oly mértékben konfliktusokkal terhelt az irodalmi élet, mint nálunk, olyannyira meghatározók az esztétikai, ideológiai, generációs különbségek?

Sajnos nem vagyok sem szakértő, sem a lengyel irodalmi élet szorgalmas követője, tehát csak néhány általános és laikus megfigyeléssel szolgálhatok. A kilencvenes évek elejétől nagy volt az érdeklődés a korábban keletkezett, múlt felé forduló irodalom iránt, mely végek vagy a „kis hazák” mítoszát ápolta, és a nosztalgia jellemezte. Persze mindez összefüggésben volt a II. világháború után elveszett területekkel és áttelepülésekkel. Ennek az áramlatnak nagy értéke, hogy noha idealizált világot képezett meg, mely gyakran elveszett paradicsomnak tűnt, de a közös és egyéni emlékezet megmentését, az identitáskeresést szolgálta, plurális, differenciált, multikulturális térségeket mutatott be, és gyakran új, friss irodalmi nyelvet, illetve nyelveket is ajánlott, ami nagyon fontos szempont.

Az emigráns írók közül Stempowski, Haupt, Miłosz tartoznak például ehhez a nosztalgikus áramlathoz, a lengyelországiak közül pedig Buczkowski, Konwicki, Odojewski, Kuśniewicz, akiket – tudomásom szerint – ismernek Magyarországon is. Ez a hangnem és a mitikus térségekbe való menekülés az egyik jellegzetes vonása a kilencvenes évek lengyel prózájának

is (Wiesław Myśliwski *Látóhatár* című regénye le van fordítva magyarra, Stefan Chwin, Paweł Huelle, Jerzy Pilch, Andrzej Stasiuk, Magdalena Tulli sorolható még ide többek között).

De egy fordított folyamat is zajlott, tehát a különféle mítoszok lerombolása (mondhatjuk, hogy Gombrowicz égisze alatt), illetve a korábban felépített mítoszok, például az idealizált lengyel hazafi vagy a feddhetetlen lengyel emigráns demitologizációja. Az egyik fontos téma a közös lengyel-zsidó sors volt, ami különben most is jelen van, nemcsak a dokumentatív, hanem a fikciós jellegű műfajokban is.

A XXI. századi lengyel próza többet foglalkozik a valósággal, az aktuális problémákkal, mint tette ezt a 90-es években. Például ma létezik egy fogyasztói társadalom ellenes próza, mely felfedi az újkapitalista világ komor arcát. Tehát ismét jelen van az intervenció, ami talán a korábbi társadalmi problémák felvállalásától mentes irodalomra adott reakció. Megjelent a társadalmi kizártság problémája – ökonomikus okok vagy a szexuális kisebbségekhez való tartozás miatt –, az „idegennel” való találkozás kérdése, továbbá a szubkultúrák bemutatása is. Vannak köztük érdekes, kivételes írók, de esztétikailag nem tűnik nagyon magas színvonalúnak ez az áramlat. Több mű a kommunista Lengyelország utolsó szakaszában játszódik, feltűnt a bűnregény egy érdekes fajtája (Marcin Świetlicki), és gazdag a riportirodalom is.

Tehát sok újdonság történt itt az utolsó két évtizedben, de szerintem – lehet, hogy tévedek – a magyar prózához képest nagy válságban vagyunk. Nincsenek a mai lengyel prózában olyan látványos alkotások, mint például *Harmónia caelestis*, nincs olyan sok egyéniség, mint Magyarországon, nincsenek kisebbségi irodalmak, amelyek sok különös színnel, tónussal kiegészíthetnék a képet, ahogy például Szilágyi István, Grendel Lajos, Tolnai Ottó, Gion Nándor és sok más író. De a válság szóval persze óvatosan kell bánni, körülbelül 15 évvel ezelőtt egy neves magyar kritikus ugyanezt írta a magyar regényről, miközben sok izgalmas könyv napvilágot látott.

A lengyel költészetről, bocsássa meg, nem merek 3-4 mondatban nyilatkozni, illetve egyáltalán nem merek róla beszélni, mert egyrészt ez egy nagyon bonyolult jelenség (igen sok dikció létezik, sok hangnem, több hagyományból merít), másodszer pedig nem vagyok sem költő, sem szakértő. Nem érdemes most a saját meglátásaimmal előjönni.

A konfliktusok elkerülhetetlenek, a művészet ezzel (is) táplálkozik, és baj lenne, ha a generációk között harmónia uralkodna. Tehát itt is léteznek konfliktusok, ahogy mindig is léteztek a különböző irodalmi stratégiák között. De ez nem teher. Közhely, de minél gazdagabb, minél többszólamú az irodalmi élet, annál több a művészeti polémia és fordítva. És még egy közhely: az esztétikai, ideológiai generációs (de nemcsak generációs) különbség állandó, nélkülözhetetlen része minden plurális kultúrának.

A Literatura na Świecie számait áttanulmányozva igen feltűnő (és számomra különösen örövendetes), hogy arányában sok vajdasági magyar szerzőt közölnek, azt is mondhatnánk, hogy túlreprezentálják őket. Egy külön számot szenteltek Tolnai Ottó munkásságának, egy másikat pedig a vajdasági magyar íróknak, ebben többek között Fenyvesi Ottó, Sziveri János, Ladik Katalin, Balázs Attila írásai olvashatók. Minek köszönhető ez a kitüntetett figyelem?

Nem olyan véletlen, sőt természetes, mert, ahogy már szó esett róla, szeretünk azzal foglalkozni, ami a látóhatáron túl van, belenyúlni az ismeretlenbe, szeretünk felfedezni, tehát azt (is) bemutatni, ami különös, ami nem jelent meg könyvben, és talán soha nem is lesz esélye a könyvkiadóknál. Sok minden nálunk jelent meg először Lengyelországban: Csáth Géza, Bodor

Ádám, néhány nyugati magyar író, Grendel Lajos, Rakovszky Zsuzsa, a vajdasági írók, az erdélyi magyar irodalom és még sorolhatnám.

Az előbb azt mondtam, hogy ez attól függ, hogy megtalálja-e az író rajongóját külföldön, de rosszul mondtam: főleg attól függ, hogy a rajongó megtalálja-e szeretett szerzőjét vagy irodalmi térségét, hogy át tudja-e ültetni a lengyel nyelvbe úgy, hogy annak a nyelv is megörül, hiszen éppen az öröm az irodalom lényege. Én a Vajdaságra, Tolnaira akadtam rá, és ez lett a vesszőparipám néhány évre. Ahogy Teresa Worowskának, a kitűnő magyarországi lengyel műfordítónak Márai a vesszőparipája, Jerzy Snopeknek pedig sok magyar költő.

Igaza van, hogy aránylag túlreprezentáltak tűnhet ez az irodalom, de miért lenne fontos ez a szempont? Miért szeretjük annyira a „reprezentativitás” fogalmát? Vagy a „fontos” fogalmát. Kinek fontos? Azt vettem észre, hogy egy irodalmi jelenség akkor marad meg a lengyel tudatban, ha több helyet szentelünk neki, ha van folytatása. És az egész szerkesztőségnek megtetszett az ötlet. Megérte, azért is, mert talán ennél nincs is jobb példa arra az érdekes jelenségre, hogy egy periféria egyszerre központtá válik. Nincs semmi rossz az aránytalanságban. Sőt, ez nagyon szép.

Most jelent meg a veszprémi szám, melyben többek között a Cholnoky testvérek szerepelnek. Kérdezhetnék: miért éppen Veszprém, miért nem Budapest, ami már több mint két évszázada komoly kulturális központ? Miért a Cholnoky testvérek, hiszen annyi jobb író van? Nehéz lenne értelmes választ adni erre. Elolvastam, érdekesnek tálaltam, megszerettem, megláttam, hogy lengyelül is működni fog ez a cholnokys hang. De persze Budapest is lesz, később. Mindig kell egy jó ötlet egy számhoz. A legjobb irodalmat is tönkre lehet tenni egy folyóiratban, ha a szövegek nem beszélnek egymással, nem gazdagítják egymást, ha véletlen sorrendben szerepelnek. Ezért készül minden szám legálabb egy évig, de néha háromig is, ahogy például a konkrét költészetnek szentelt számunk.

Van olyan, hogy vajdasági magyar irodalom Lengyelországból nézvést, mely elkülönül valamilyen szempontból az egyetemes magyar irodalomtól? Más a nyelvezete, a poétikája, a befogadhatósága?

Igen, vannak kisebb-nagyobb különbségek. Én ezt már régen megfigyeltem, és a gyakorlatban is megtapasztaltam, amikor az 1998-as erdélyi számot készítettem. Ezért készült két évvel később egy „egyetemes” magyar szám is: kíváncsi voltam, mi történik, ha ezek a szerzők, akik magyarul írnak, de más környezetekben élnek, más kulturális központok befolyása alatt, más közegben tartózkodnak (ez éppen a vajdasági írónál nagyon fontos tényező) találkoznak egymással.

Van egy lengyel szólás: a kíváncsiság az első lépés a pokol felé vezető úton. Talán buta mondás, de tényleg igaz volt: semmi érdekes nem történt, a szám zűrzavaros volt, macskazene – túl sok hang szólt egyszerre, a szerzők nem voltak kapcsolatban egymással, veszekedtek. Persze a válogatásnak fontos szempontja volt, hogy az egyetemes magyar irodalomon belül sok különböző irodalmi nyelv létezik.

Vajdaságiakat olvasva néha hallható a lengyel végek irodalma, hangulata. Néha felsejlik benne Stanisław Vincenz, a Hucul föld nagy ismerőjének és ismertetőjének univerzuma, néha Bruno Schultz világa. No és azért is lehet érdekes a lengyel olvasó számára, mert másképpen vallanak a nemzeti, nemzetiségi kérdéstről, mint például az erdélyiek. Több irónia van bennük. Persze ez némileg leegyszerűsítés, általánosítás, mert például Bodor Ádámnál is megtalálható ez, ugyanakkor sok vajdasági íróra nem érvényes.

Domonkos István Kormányeltörésben című paradigmaticus verse végül nem került bele a számba, pedig elkészült a fordítása. Mi az oka ennek? Egyáltalán, milyen nehezen megoldható problémákat vet fel a vers lengyel fordítása?

Ez egy bonyolult ügy. A *Kormányeltörésben* fontos pontja lehetett volna a számnak. Tudom, hogy mit jelent a vajdaságiaknak, hogy milyen fontos helye van a vajdasági magyar irodalomban. De ugyanilyen fontos a szöveg emocionális energiája, különös mitológiája, mely sok-sok éven át épült ki körülötte. Ez pedig lefordíthatatlan.

A vers sauté formában, tehát saját környezetéből kiemelve, vagyis fordításban elveszti ezt az energiát, nincs mivel táplálkoznia, ugyanis nem lehet gyökerestül átültetni. Sokat gondolkodtam ezen, elemeztem, nemcsak mint irodalmi, hanem mint társadalmi, történelmi tény is. Közben felmerült bennem néhány kérdés: ha például ma keletkezne, meg tudná-e szerezni magának a remekmű elnevezést vagy sem? Érdemes-e bemutatni lengyelül annak ellenére, hogy közben kiválóságát elvesztette? Ha igen, nem lesz-e groteszk helyzet, hogy közben azt magyarázom a lengyel olvasónak, hogy miért is remekmű?

Ráadásul be kellett vallanom, hogy ezt a hibás nyelvet sem sikerült eléggé érdekesen lefordítani. Májig sok kételyem van a vers kapcsán – mert én már nem tudok objektív lenni, a fejemben ez a vers magyarul működik, de az első olvasójuknak, tehát a lap többi szerkesztőjének csak lengyelül, ők pedig nem találták sikeresnek. Talán még visszatérek hozzá, még nem adtam meg magam.

Éppen Tolnai Ottó Költő disznózsír-ból című (Parti Nagy Lajossal közösen jegyzett) interjúregényét fordítja. Az volt a tapasztalatom, hogy a magyar olvasóközönség és a kritika egy része nem igazán tudott mit kezdeni ezzel a könyvvel. Egyesek mintha elvesztek volna a gazdag utalásrendszerben, a helyi vonatkozásokban, mások viszont hajlamosak voltak felszínesen egzotikumként kezelni, elnagyoltan mondvá, de mintha posztkoloniális szempontból közelítették volna hozzá. A könyv kétség kívül igen rétegzett, tehát minden olvasó megtalálhatja benne a maga szempontjait, a lengyel közönség várhatóan mit értekel, egyáltalán, mit érthet meg mindebből?

Ez majd csak később derül ki, de akik eddig olvasták a szöveget, tehát a megjelenés előtt, nem tudták félretenni. Van valami mágiája, ahogy a szerző egész univerzumának, ami beszippantja az olvasót, akkor is, ha sok dolog nehezen érthető számára. Mert való igaz, ahogy mondta, annyi rétege van, hogy paradox módon szabadnak érezzük magunkat: nem kell lépésről lépésre követni a narrációt, nem kell mindent érteni. Az első olvasás során úgy éreztem, hogy át kell adnom magamat a történet sodrásának, szerintem ezek az első vélemények bizonyítják, hogy nem tévedtem.

Különben a lengyel olvasó nagyjából már ismeri azt a térséget, amiről Tolnai beszél: a jugoszláviai költőket és prózaírókat (sok fordítás létezik ugyanis, annak idején itt volt a jugoszláv irodalom nagy boomja és most is szorgalmasan fordítják, például az utolsó években több versantológia, szerb, horvát, montenegrói is megjelent), akik szerepelnek a könyvben, elolvasta már (remélem) a vajdasági számot és a Tolnainak szentelt számot is, most pedig még megkapja az utószót is, melyben megmagyarázok néhány kulcsfontosságú dolgot. De hát minden egzotikum nehezen érthető: a vajdasági magyar ugyanúgy, ahogy például az ír.

Ez egyébként egy ősi alapérzés. Nyugtalanító, de kellemes is lehet, hogyha nem tudunk mit kezdeni valamivel. Például egy szöveggel. Na és? Semmi baj: ha az ember nem tud mit kezdeni a világ ismeretlen elemeivel, gyűjteni kell és kutatni, tapogatózni, csodálkozni és csodálni, ahogy Tolnai teszi ezt sok különös tárggyal.